

Feminismi ja neoliberalismi problemaatiline suhe

Raili Marling

Tänapäevases rahvusvahelises feministlikus akadeemilises kirjanduses on neoliberalismi mõiste pea kõikjal, sest sellele toetudes seletatakse nii globaalse põhja – globaalse lõuna ebavõrdseid majandussuhteid, õhenevat riiki, mis mõjutab naiste ja laste toimetulekut kui ka üldist turuloogika ja -retoorika domineerimist avalikus diskursuses. Kuna neoliberalismiga seondatakse valdavalt turumajandusliku vabaduse maksimeerimist, on sellega kaasnenud ridamisi ühiskondlikku solidaarsust vähendavaid ja avalikku sfääri üha enam kommertslikele alustele viivaid poliitikaid, mis mõjutavad samuti erinevaid ühiskondlikku õiglust taotlevaid liikumisi, mille hulka kuulub ka feminism. Sellest feministide arusaadav huvi neoliberalismi ning selle ümber käivate debatide vastu.

Eestis on sellist analüüsi vaja ehk enamgi veel kui lääneriikides, arvestades neoliberalistlike ideede tugevat juurdumist Eesti ühiskonnas alates 1990. aastatest pea ainukese „tervemõistliku“ ideoloogiana. Seetõttu räägib Tõnis Saarts (2010) Eesti puhul neoliberaalsest konsensusest, kuigi see sõna ise Eesti poliitikute sõnavaras puudub. (Viimane pole küll üllatav, sest ka rahvusvahelises kirjanduses kasutavad mõistet „neoliberalism“ valdavalt kriitilised sotsiaalteadlased (Venugopal 2015, 179). Allpool naasen terminoloogia teema juurde pikemalt.) Saartsi sõnul näitab Eesti poliitiline maastik samas ka meie kõige neoliberalistlikuma partei, Reformierakonna poliitikate mugandumist muutunud ühiskondlikus kontekstis. Kui nõukogude perioodi järel, mil sotsialismi vari oli kõige hirmutavam, iseloomustas erakonda Milton Friedmani jt. õpetuse jäik järgimine, siis ühiskonna stabiliseerudes on seda ranget liini õgvendatud ning üha enam kasutatud rahvuslusest laenatud mõistestikku, et strateegiliselt pehmemdada varasemaid „lausliberaalseid loosungeid“, kuid siiski säilitada valdavat turukesket mentaliteeti (Saarts 2010). Fookus rahvuspoliitikale on aidanud ka vältida tülikat klassiküsimust (vt. nt. Helemäe, Saar 2012). Selle tulemusena tekkinud hübriidideoloogia, rahvusliberalism,¹ on osutunud Eestis väga edukaks. Seda võib leida nii poliitikute kõnedest, kus rõhutakse vajadust hoida Eesti majanduskasvu ja investeerimiskliimat kui rahvusliku edu panti kui ka massimeediast, nt. ajalehest Postimees (vt. nt. Kuslapuu, Vogelberg 2012)².

Saarts (2010) nendib, et „Usk, et turg paneb kõik asjad paika ning minimaalriik ühes *laissez faire*’i majanduspoliitikaga on olnud Eesti edu alus, näib ühiskonnas üsna tugevalt juurdunud olevat“. Seda usku jagavad väga erinevad ühiskonnakihid (vt. nt. Saar 2002). Eesti jaoks tähendas Läänega taasühinemine eelkõige kõigile nõukogude perioodi „igandite“ selja pööramist ning neoliberalism pakkus sotsialismile kõige selgemat vastumürki – meenutagem loo-

sungit „Plats puhtaks!“, millega neoliberalistlikke tõdesid jutlustavad poliitikud meie poliitikamaastikule tulid. Ladina-Ameerikas, kust pärineb palju neoliberalismi kriitikat, nõudsid neoliberalistlikke majanduspoliitikaid Rahvusvaheline Valuutafond ja Maailmapank, aga Eestis võeti need suurelt jaolt vastu vabatahtlikult (Annist 2011, 86). Eestis on isikuvabadus, majandusvabadus ja rahvuslus avalikus retoorikas tugevalt seotud ning püüdlemine majandusvabaduse poole seostus seega teiste laialdaselt omaks võetud ideoloogiliste eesmärkidega, nagu rahvuslik ja individuaalne iseolemine (vt. nt. Annist 2013). Kohalikul poliitikamaastikul aitas neoliberalistlikke dominante omakorda kindlustada igasuguste vabadusedetebalite tippu jõudmine (nt. oli Eesti 2000. a. nr. 1 Wall Street Journali majandusvabaduse indeksis).

Eesti paistab maailma võrdluses silma selle poolest, et neoliberalistliku poliitika vastu, millest on ühiskonnas tervikuna võitnud siiski vaid vähesed, pole tekkinud tugevat protesti (Annist 2011, 44). Kuna võrdsusele suunatud poliitikad on seostatavad äratõugatud nõukogude minevikuga, on Eesti elanikkonnale edukalt müüdnud ideed ebavõrdsusest kui mitte ainult paratamatust, vaid ehk isegi hädavajalikust nähtusest (Annist 2011, 89). Kuigi taasiseseisvumisperiodi alguses ihaleti Põhjamaade ideaali, on viimaste kümnendite poliitika õõnestanud healuriigi alustugesid ja õhendanud riiki moel, mis teeb igavaks Põhjamaaks saamise kaheldavaks. Eestlased on aga erinevatest šokipoliitikatest hoolimata stabiilselt valinud neoliberalistlikke loosungeid esindavaid poliitikuid ja kui mitte just neoliberalistlikku ideoloogiat tervemõistuselikuna internaliseerinud, siis vähemalt sellega resigneerunud leppinud. Jääb üle nõustuda Aet Annistiga (2014, 91), kes nendib, et Eesti näol on tegu tegelikult eksisteeriva neoliberalismi näitega.

Eesti uurijad on neoliberalismi probleemistikuga erinevate distsipliinide sees tegelema hakanud 2000. aastatel, kuigi mõiste pole meil

kaugelt sama laialt kasutatav kui ingliskeelses akadeemilises kirjanduses. Puuduvad eestikeelses analüüsid feministlikust või soolisest vaatepunktist. Ajakirjas Ariadne Lõng on ilmunud vaid üks eesti autori tekst, kus Eestist rääkides sellele mõistele möödaminnes viidatakse, kuid sisuliselt ei analüüsita. Püüan alljärgnevalt, rahvusvahelisele kirjandusele osundades, selgitada, miks me neoliberalismi ja feminismi suhtele mõtlema peaksime. Eesti kontekstis pole neoliberalism diskursus, millega saab valikuliselt kriitilisse debatti astuda, vaid pigem vaikimisi intellektuaalne taustsüsteem, millega tuleb sobituda ja just see teeb rahvusvahelises feministlikus kirjanduses esiletõudnud kriitika meie jaoks väga oluliseks. Ameerika Ühendriikide ja Suurbritannia ning Eesti feminismide taustsüsteemid on mõistagi väga erinevad, aga kuna ideoloogiline tantsu- või sparringupartner on meil sama, siis on siin kasulikke paralleele. Eriti olulised on küsimused meie endi keele ja diskursiivsete strateegiate kohta, millele soovingi artikli kokkuvõttes tähelepanu juhtida. Feministide, soouurijate ja sootundlike kodanikena mõjutame meie avalikku diskussiooni, avalikkuses kujunevaid arvamusi ja väärtushinnanguid. See, kuidas me räägime, on osa sellest, mida me teeme, ja meie valikud kasutatava keele kohta piiravad seda, mida me saame öelda ja teha. Püüan oma artikliga tekitada refleksiooni meie poolt kasutatavate diskursuste üle ja selle üle, mida need võimaldavad meil neoliberalistlikus ühiskonnas saavutada ja mida mitte.

Mis on neoliberalism?

Neoliberalism ehk uusliberalism või turuliberalism on sagedase kasutamise tõttu väga erinevates kontekstides kõike muud kui läbipaistev mõiste. Aihwa Ong (2006), Maxine Molyneux (2008), Carolyn Hardin (2014) ja paljud teised uurijad on juhtinud tähelepanu sellele, et sagedase kasutusega väga erinevates kontekstides kaasneb üldistusaste, mis on mõiste peaaegu

tähendusest tühjendanud. Seda on kasutatud, tähistamaks teatud majanduslikke protsesse, poliitikaid või ka perioodi, mis algas kunagi hilistel 1970. – varastel 1980. aastatel. Rajesh Venugopal (2015, 165–166) on näidanud termini endeemiliselt suurenenud kasutust (1980–1989 ajavahemiku kohta on Google Scholaris 103 pealkirja, milles on kasutatud sõna „neoliberalism“, aga 2000–2009 on see arv 7138) ning sellest tulenevat kontseptuaalset segadust, mis on viinud mitmeid teadlasi küsimärgistama selle mõiste kasulikkust. Erinevad kriitikud on juhtinud tähelepanu asjaolule, et seda terminit rakendavad vaid kriitiliselt meelestatud autorid, s.t. neoliberalismil puudub n.-ö. positiivne pale nii ühiskonnas kui ka akadeemilises maailmas: pole kedagi, kes ennast neoliberalistiksi nimetaks, ainult kriitikud. Venugopal (2015, 179) toob välja, et selle mõiste kasutamine tähendab automaatselt sellega tähistatavate praktikate hukkamõistu ning just seetõttu käib neoliberalismi mõistega sageli kaasas karikeerimine, mitte süvitsiminev ja kontekstualiseeritud analüüs. Antropoloogias on isegi debateeritud, kas see mõiste ei takista 21. sajandi ühiskonna mõistmist, sest, nagu James Laidlaw mainib, „iga mõiste või teooria, mis väidab end seletavat kõike, ei suuda seletada midagi“ (Venkatesan jt. 2015, 912). Selline kriitika on väga õigustatud ning akadeemilises kirjanduses näitab neoliberalismi mõiste tõesti eelkõige autori kriitilist asetumist. Mõistekriitika pole aga käesoleva artikli eesmärgiks, eriti kuna selle sõna rahvusvaheline lokkamine pole Eesti kontekstis veel tähteldatav.

Mööndes küll mõiste „neoliberalism“ problemaatilisust, kasutan seda käesolevas artiklis, et suhestuda teatud kriitiliste küsimustega, mis tänases soouurimuslikus kirjanduses ikka ja jälle tõusetuvad ning mida seostatakse just neoliberalismiga. Mingi muu termini sissetoomine kardetavasti ainult suurendaks kontseptuaalset segadust. Mõiste ise on küll libisev, aga sellele pole pakutud rahuldavaid alternatiive,

mis võimaldaksid käsitleda ühtaegu muutusi kaasaegses ühiskonnakorralduses kui ka sellega kaasnevat subjektitasandi muutusi. Jamie Peck (2010, 5) rõhutab, et mõiste keerukus ja mitmekihilisus tuleneb nüüdisaegse hiliskapitalistliku olukorra enda keerukusest. Seda mõistet kasutatakse valdavalt selleks, et viidata ajalooliselt konkreetsele kapitalismi vormile, mis ei muuda mitte ainult turge, vaid ka poliitilisi institutsioone ning teatud nägemust inimesest kui subjektist. Tegu pole süstemaatilise poliitilise filosoofiaga (ning seetõttu on seda kasutatud kirjeldades nii demokraatlikke kui ka autokraatlikke riike), vaid kirjeldava sildiga tänasele kapitalismi vormile, mis on klassikalise liberalismi radikaalne edasiarendus. Käesoleva artikli jaoks pole tähtis, kas seome neoliberalismi ordoliberalismi, Chicago majanduskoolkonna või Mont Pelerini ühinguga. Siinkohal pole oluline ka neoliberalistliku poliitilise või majandusteooria eristamine.³

Käesolevas artiklis kasutan neoliberalismi mõistet, viitamaks hajusale rahvusvahelisele diskursiivsele puntrale, mille domineerivateks ideedeks on deregulatsioon, erastamine, riigi õhenemine ja järkjärguline lahkumine mitmetest ühiskondliku elu valdkondadest, mis on nüüd usaldatud kas erafirmade või kolmanda sektori organisatsioonide hoolde ning efektiivsuse ja turuloogika ning nendega seotud retoorika domineerimine erinevates eluvaldkondades. Neoliberalismiga kaasneb töökohtade ebakindluse suurenemine, sotsiaalsete tagatiste vähenemine ja individuaalse vastutuse suurenemine (Schram 2015, 71).

Michel Foucault'lt on mitmed neoliberalismi uurijad laenanud idee neoliberalistlikust ratsionaalsusest. Näiteks Wendy Brown (2005, 37) rõhutab, et neoliberalism ei loo mitte ainult majanduslikke suhteid, vaid ka „subjekte, kodanikuks olemise viise ja sotsiaalse [sfääri] korraldamise uusi viise“. Hea neoliberalistlik subjekt on ettevõtlik, vastutab enda eest ise ning mõtestab reaalsust läbi turuloogika ja indivi-

duaalsete lahenduste. Just seetõttu räägibki Ong (2006, 13) neoliberalismist kui „mobiilsetest kalkuleerivatest valitsemise tehnikatest“ ning Brown (2015, 30) nimetab seda „normatiivseks ratsionaalsuseks“, mis viib „teatud majanduslikud väärtused, praktikad ja mõõdikud kõigisse inimelu dimensioonidesse“ ning mille tulemuseks on majanduslikustatud subjektid, kes näevad ennast kui inimkapitali. Selline inimkapitalina käsitletud subjekt vastutab enda eest ise ja suunab oma elu, kuid on samas ka äärmiselt ebakindlas olukorras, kuna ta võidakse iga kell kellegi teise vastu välja vahetada (Brown 2015, 38). Foucault'likust perspektiivist vaadatud pole neoliberalism ainult ideoloogia või majandusdoktriin, vaid konkreetne valitsemise viis, milles majanduslikku retoorikat peetakse tõe garantiiks (ja õigluse retoorikal pole selles kontekstis suurt midagi teha) (Oksala 2013, 36, 37). Wendy Browni (2015, 10, 17) sõnul vormib neoliberalism kõik inimtegevuse valdkonnad ning ka inimesed teatud majandusideaali järgi, ohustades demokraatia põhiprintsiipe. Ka käesolev artikkel lähtub neoliberalismist rääkides Foucault'ist inspireeritud ideedest.

Neoliberalism on küll globaalne nähtus, aga sellel on alati kohalik nägu ja esinemisvormid ning seda analüüsid peame tähelepanu pöörama just neile kohalikele joontele, sest need võimaldavad neoliberalistlike poliitikaid kohalikus kontekstis valitsemise tehnikaina kasutada ja tervemõistuslikena esitada. Neoliberalism peab seetõttu ennast suhestama muude diskursuste ja kohalike kultuuriliste projektidega, neid kas ära kasutades või ennast nendega mugandades. „Puhast“ neoliberalismi ei saa olemas olla; on vaid selle erinevad hübriidvormid (vrld. Clarke 2008, 140), mida tuleb kohalikes kontekstides empiiriliselt vaadelda, et meie tähelepanekutel mingit väärtust oleks (Ong 2006, 14). Eesti kontekstis näiteks, nagu juba ülal mainitud, on neoliberalism suutnud ennast sujuvalt mugandada rahvusliku-konservatiivse maailmavaatega ning kui asume vaatlema libera-

lismi mõju ühiskondlikus ruumis ringlevatele diskursustele, siis peame arvesse võtma kogu lokaliseeritud mõjurite kimpu.

Mitmed uurijad on juhtinud tähelepanu sellele, et neoliberalismi ajastul on ümber tähistatud ka erinevate ühiskondlike liikumiste fookused. Nagu Walter Benn Michaels (2006) oma kõnekalt pealkirjastatud raamatus märgib, oleme hakanud armastama identiteeti ja unustanud ebavõrdsuse. Erinevate identiteetide väärtustamine küll suurendab ühiskonna sallivust, aga samaaegselt on – vähemalt ingliskeelses maailmas – radikaalselt vähenenud vaesuse ja ebavõrdsuse vastu protestivate ühiskondlike liikumiste nähtavus, seda ajastul, mida on iseloomustanud majandusliku ebavõrdsuse hüppeline kasv. Nancy Fraser (1997, 2) ongi märkinud, et poliitiliste argumentide grammatika on 1990. aastatel nihkunud majanduslikust õiglusest pigem erinevate identiteetide aktsepteerimise suunas. Küsimus pole selles, et erinevuse väärtustamine poleks tore, vaid selles, et me ennast oma sallivuse eest õnnitledes ei unustaks ebavõrdsuse, eelkõige majandusliku ebavõrdsuse küsimust, mis inimeste vabadust oma elu üle valikuid teha radikaalselt piirab, ning meie ühiskonnas domineerivad mõttemalle, mis mingite küsimuste esitamise üha keerukamaks teevad. Neoliberalistlikus ühiskonnas on ebavõrdsus ja vaesus teemad, millest räägitakse vaid väga piiratud mõtteraamistikes, valdavalt toetudes individuaalse vastutuse diskursusele – ja see fookus on tasapisi hiilinud ka erinevatesse ühiskonna muutmist taotlevatesse liikumistesse.

Neoliberalism ja feminismid

Küsimused valitseva neoliberalistliku ratsionaalsuse mõjust on relevantssed ka feminismidele. Lähtun oma järgnevas arutelus valdavalt kahe vasakpoolse feministi, Nancy Fraseri ja Hester Eisensteini ideedest, mis on oma eesmärgist lähtuvalt mitte peenelt teoreetilised, vaid üldistavalt provokatiivsed. Valdavalt on nende

kriitika objektiks lääne liberaalne feminism, mille peamiseks eesmärgiks võib pidada soolist võrdõiguslikkust avalikus sfääris (vt. nt. Jaggar 1983). See teeb nende analüüsid kõnekaks ka Eesti kontekstis, mille feminismi on kõige enam seondatud liberaalse feminismiga (kuigi selle kõrvale on tekkinud ka teisi feminisme, vt. nt. Redi Koobaku artiklit samas numbris).

Nancy Fraser (2009) juhib tähelepanu sellele, et algselt majanduslikele õigustele/võimalustele orienteeritud feministlikud liikumised on 1980. aastatest alates üha enam keskendunud kultuurilistele küsimustele, nagu identiteedi ja erinevuse poliitikat. Lootuseks oli, et erinevuse poliitika on sünergiline võrdsuse poliitikaga, kuid tänaseks on pigem jäänud domineerima erinevuse keel ning ebavõrdsuse või ebaõigluse teemad on nihkunud tagaplaanile. Samasooliste abielud on neoliberalistikus kontekstis palju mugavam küsimus kui sooline palgalõhe.

Oma provotseerivas analüüsis tõstatab Fraser järgmisena küsimuse, kas aga feminismi enda keelt pole neoliberalistikus kontekstis kuritarvitatud selleks, et majandusliku ebavõrdsuse vähendamise asemel seda hoopis suurendada. Hester Eisenstein (2005, 501) on oma analüüsid näidanud, et liberaalse feminismi fookus naiste autonoomial, eriti majanduslikul autonoomial, on tõesti saavutanud eesmärgi tuua enam naisi kodust tasustamata töö juurest avalikku sfääri ja tasustatud palgatööl. Globaalsel tasandil on see aga tähendanud võitu rahvusvahelisele kapitalismile, kes saab kasutada alamakstud naistöajõudu ning madaldada kõigile töötajale makstavaid palku. Fraser (2009, 110) usub, et feministlik retoorika on aidanud toetada neoliberalistikku muinasjuttu naiste võimaluste suurendamisest, seda aga madalate palkade ja mikrolaenude, mitte majandusliku õigluse kaudu. Naine on küll mehe kõrval tööturul, aga kaugelki mitte autonoomne. Eestis pole naiste osalemine tööturul mitte valik, vaid paratamatus. Kuna meil on kodukeskse naise ideaal pigem uus nähtus, siis on naise tööta-

mine normaliseeritud enne neoliberalistliku ideoloogia võidukäiku, kuid selle ideoloogia raamistikus on üha raskem põhjendada naiste ja meeste palkade vahe vähendamist. Eks paistagi Eesti silma EL-i suurima soolise palgalõhe poolest. Siinkohal tuleb märkida, et mitte kõik globaalse lõuna tööturgu analüüsinud teadlased ei ole sama pessimistlikul arvamusel, ning me ei tohi unustada, et vaeste naiste töötamine kodust väljaspool on siiski ka objektiivselt suurendanud naiste autonoomiat ja neist sõltuvate perede majanduslikku heaolu – lihtsalt mitte sellisel määral, mida jutlustab valikuvabadusele keskendunud neoliberalistlik retoorika (vrld. nt. Chatterjee 2012; Prügl 2015).

Feministlik paternalistliku healuriigi kriitika on pandud tööle neoliberalistikus lapsehoidja-riigi (*nanny state*) kriitikas, millest tuleb õhukese riigi idealiseerimine ja erinevate sotsiaalsete kohustuste panemine kolmanda sektori organisatsioonide õlgadele. Eisenstein väidab, et institutsionaliseeritud soоексперdid on globaalses lõunas kolmanda sektori kaudu üle võtnud riigi sotsiaalse healuga seotud funktsioone ning tema arvates aidanud kohalikku aktivismi hambutustada (Eisenstein 2009, 162). Kolmanda sektori kaasamine võib paradoksaalselt tuua kaasa laiapõhjaliste ühiskondlike liikumiste kanaliseerumise depolitiseeritud teenusepakkumiseks. Andrea Cornwall, Jasmine Gideon ja Kalpana Wilson (2008, 3) märgivad, et võimustamise ja teiste neoliberalistlike arenguprogrammide leksikast laenatud sõnavara (nt. *valik* ja *teguvõim*) käib kaasas üha suurenev võimetus rääkida võimust, ebavõrdsusest ja struktuursetest probleemidest.

Feminismid on oma ajaloo jooksul julgustanud naisi vaatlema ennast kui indiviide, mitte perede, kogukondade, rahvusgruppide jne. liikmeid ning seegi on võimaldanud neoliberalistikus keskkonnas feminismi retoorika vormi kui mitte sisu ära kasutada. Feminismide rõhuasetus naiste õigusele vabasisid valikuid teha on neoliberalistikus kontekstis eraldatud

muudest feministlikest eesmärkidest. Eelduseks on, et 1960.–1970. aastate liberaalne feminism on edukalt soolise ebavõrdsuse kaotanud ning seega on naised vabad tegema igasuguseid valikuid, sh. valikuid, mis kinnistavad traditsioonilisi soolisi rollijooniseid, sest sooline ebavõrdsus on väidetavalt kaotatud (Budgeon 2015, 307). Linda Hirshman on loonud selle olukorra kirjeldamiseks mõiste „valikufeminism“. Fookuses on nüüd valikuvabadus ja seega pole algselt feministlik ideestik mitte ainult maandatud, vaid suisa ümber tähistatud (Budgeon 2015, 312). Feminismi sõnavara kasutades meelitatakse naised üha ebakindlamale tööturule ja tarbima ning emantsipatsiooni sildi all jääb kriitilise tähelepanuta suurema osa maailma naiste üha intensiivistuv ebavõrdsus ja vaesus (Eisenstein 2005, 511).

Nii Fraser kui Eisenstein teevad suuri üldistusi nii feminismi mineviku kui ka oleviku kohta, s.t. nad on loonud endale mingis mõttes retoorilise mineviku ja oleviku stereotüüpse feminismi ning ka stereotüüpse vasakpoolsuse (kriitikat vt. nt. Funk 2013; Eschle, Maiguashca 2014). See kriitika on õigustatud, kuid mõlema autori peamiseks eesmärgiks on soov meenutada vajadust eneserefleksiooniks feminismide ja nende keelte poliitilise asetuse üle. Kuigi see kindlasti pole feministliku retoorika süü, ei mõtle me piisavalt sellele, mida meie retoorikaga teevad teised.

Siinkohal on oluline välja tuua, et mitte kõik feministlikud uurijad ei jaga Fraseri ja Eisensteini arusaamu, kuigi nad nõustuvad nende üldise diagnoosiga neoliberalistliku mõtte ja feministlike eesmärkide sobimatuse kohta ning dokumenteerivad murelikult feministlike elementide kasutust turukapitalismi teenistuses. Mõned autorid juhivad tähelepanu Fraseri ja Eisensteini töösse sissekodeeritud nostalgilisele nägemusele feminismi minevikusolidaarsusest ja selle sobivusest vasakpoolse maailmavaatega (Prügl 2015, 615; Eschle, Maiguashca 2014, 639). Teised autorid, nagu näiteks Johanna

Oksala (2013, 33), eitavad seda, et neoliberalismile vastuhakkamiseks on vajalik tagasipöördumine majandusliku ümberjagamisloogika juurde. Oksala arvates on lihtne naasmine marksistliku majandusliku keele juurde ohtlik, sest see ei võta arvesse muutunud konteksti, eriti seda, millised valikud on tänasel poliitilisel maastikul võimalikud. Neoliberalism ei piirdu teatud poliitikatega, vaid see on ka kustutanud piiri majandusliku ja muu ühiskondliku mõtte vahel ning turuloogika on liikunud kõigisse institutsioonidesse ja sotsiaalsesse praktikatesse (Oksala 2013, 34). Sellele neoliberalistlikule ratsionaalsusele efektiivsemaks vastuhakuks tuleks feministlikul poliitikal liikuda ambitsioonikamate küsimusteni kui lihtsalt ümberjagamine; pigem tuleks algatada laiahaardeline avalik debatt teemal, millised on ja peaksid olema turuloogika ja -retoorika piirid meie ühiskonnas (Oksala 2013, 50). Ilma neoliberalismi baasloogikat dekodeerimata ei suuda feministlikud poliitikal tegelikku ühiskondlikku olukorda kõigutada, seda enam, et tänases maailmas on neoliberalistliku ja sotsiaaldemokraatliku praktika eristamine üha keerulisem. On üha raskem uskuda, et ka nais- ja isegi feministlikud subjektid oleksid neoliberalistlikest võimutehnoloogiatest mõjutamata (Oksala 2013, 39) või et meedia pole ka tõsimeelset feministlikku retoorikat neoliberalistliku vankri ette rakendanud.

Just sellest domineeriva poliitilise kliima koopteerivast potentsiaalist lähtudes on Hester Eisenstein ja Nancy Fraser provokatiivselt väitnud, et peavoolufeminism (s.t. liberaalne feminism) on ennast – vähemalt ingliskeelsetes maades – lasknud teadmatult võrgutada või vähemalt ära kasutada neoliberalisel korporatiivsel kapitalismil. Feminismist on saanud kultuuriline lahustaja (*cultural solvent*) (Eisenstein 2005, 489), suhkrutükk, mis aitab globaalse kapitalismi kibedat ravimit kõrist alla saada. Eisenstein (2005, 513) ütleb otsesõnu, et „paljude pühendunud feministide energia, sära ja kõva poliitiline töö on koopteeritud ja seda on

kavalalt kasutatud selleks, et tugevdada ja õigustada korporatiivse kapitalismi levikut“. Sellest on saanud üks vahend, millega kujundatakse „inimnäolist neoliberalismi“, kui kasutada erinevate autorite poolt kasutatud kõnekat fraasi (nt. Mirowski 2013, 106). Seda ideed näivad endas kandvat näiteks mitmete rahvusvaheliste suurfirmade, nagu Avon, Unilever, Coca Cola, naiste võimustamisele suunatud projektid (Prügl 2015). Nancy Fraser (2009, 114) on väitnud, et neoliberalistlikus kontekstis on feminism muutunud üldiseks diskursiivseks konstruktsiooniks, mida feministid selle sõna alguses tähenduses enam ei oma ega kontrolli – tühi tähistaja, mis viitab millelegi heale (meenutades sellisena mõisteid nagu „demokraatia“), mida saab kasutada ja kasutataksegi erinevate stenaariumite legitimiseerimises, millest aga mitte kõik ei toeta soolist õiglust.

Fraser maalib küll väga laia pintsliga, aga ta tõstatab olulise küsimuse: miks on feministlikust analüüsist kadumas majandusliku eba võrdsuse kriitika?

Fraseri arvates on neoliberalism tekitanud feminismile kõhedust tekitava teisiku, turusõbraliku ja kaubastatava libafeminismi, mis toetab naiste kaasamist tööturule, mida ümber ei kujundata, ja õhukest riiki, mis kodanikele tugiteenuseid ei paku, sest naised saavad ju ise hakkama. Täna räägivad mõned uurijad ka otsesõnu neoliberaalsest feminismist, mis ülistab meedias naisi, kes on saavutanud edu nii palgatööl kui ka koduses elus ning kes positsioneerivad ennast kui mitte ilmingimata feministidena, siis vähemalt feminismilt laenatud ideede kandjaina (Rottenberg 2013). Kuna tegu pole konkreetselt feminismi alatüübiga, siis võiks seda nimetada „feminismi neoliberaliseerumise“ näiteks (Prügl 2015, 615).

Vaieldamatult on ühiskonnas kõrgetel positsioonidel olevate naiste positiivne eeskujuline ja tervitatav, aga sellel on tõsised tagajärjed feministidele, mille varasem kollektiivse õigluse platvorm on üha enam peavoolumeedia

käsitlustes muutumas individuaalsete eduprojektide aluseks. Selline feminism ei kritiseeri neoliberalismi, vaid töötab selle raamistikus. Mingi piirini on tegu strateegilise partnerlusega, sest me peame paratamatult toimima oma ajastu domineeriva diskursuse sees ja sellega suhestudes, et meid kuulda võetaks, aga on oht, et domineeriva diskursusega kaasas käiv mõttemüüri ja sõnavara nakatab kogu meie poliitilise projekti. Kui feminism võtab omaks neoliberalistliku loogika, siis saab naisest isemäärav subjekt, kes võtab täieliku vastutuse oma tegevuse, edu ja ebaedu eest (Rottenberg 2013, 420). Neoliberalistlik feministlik subjekt usub, et ta väärrib avalikus sfääris edu ning et selle saavutamise sõltub vaid tema enda ettevõtlikkusest. Ta usub, et naise eneseväärikus tuleneb isiklikust vabadusest ja professionaalsest edust, mitte sotsiaalsest solidaarsusest. Ta aitab majanduses maksimeerida naiste sotsiaalse kapitali ärakasutamist, samas esitamata tülikaid küsimusi endast vähemedukate naiste toimetuleku, võimustruktuuride või ühiskondliku õigluse kohta. Ta ei vaja ühiskondlikku tuge ja seega sobitub ta ideaalselt õhukese riigi retoorikasse. Samas, kuna ta kannab feminismi mantlit, tunnetab ta oma tegevuses emantsipatsiooni ja valikuvaaduse mõistetega seostatud positiivseid konnotatsioone, mis pehmenavad neoliberalismi retoorika karmi tooni. Nii pääseb neoliberalistlik ratsionaalsus meile naha vahele, imbub meie mõttestruktuuridesse ja teeb endaga väitlemise keerukaks. See on põhjus, miks ei piisa sellest, et me analüüsime kriitiliselt majanduslikke ja poliitilisi struktuure – peame vaatama kogu laiemat kultuurikonteksti ja selles ka enda keelekasutust, sest meil on võimatu prognoosida, kas meie strateegilist kõnekasutust tajuvad meie kuulajad strateegilisena või hoopis neoliberalismi toetavana.

Oma 2014. aasta kevade loengus ütleb Eisenstein, et neoliberalistlikud eeskujud soovitavad naistel võtta omaks kohustus ronida korrumppeerunud kapitalistliku süsteemi

karjääriredelil ülespoole, küsimata, mille või kelle arvelt see ronimine toimub ja mis on kogu võidujooksu ühiskondlik hind. See pole kindlasti see sõnum, mida enamik feministe toetaks, kuid meediapilt feminismi sõnumist keskendub enamasti naistele, kellel on kõik. Siin võib küsida, kas feminismi kasutati ära või proovisid feministid neoliberalismi strateegiliselt ära kasutada – ja kas sellel on vahet, kui me mõtleme laiema avalikkuse suhtumistele?

Neoliberalism, feminism ja Eesti

Miks me peame sellest rääkima nüüdisaegses Eestis, riigis, kus enamikule kodanikest on feminism vaid paranoiline karikatuur? Meie olukord on loomulikult teine, aga meiegi soouuringud ja feminism toimivad neoliberalistlikus keskkonnas. Enamgi veel, meie avalik diskursus võtab oma talupojamõistusega neoliberalistlikke põhitõdesid niivõrd iseenesestmõistetavana, et nende ideoloogiline olemus jääb nähtamatuks. Neoliberalistlikud ideed on ühiskonnas läbivalt aktsepteeritud. Feminism küll mitte, kuid kuna neoliberalismi enesekuvand on meritokraatlik, siis ka meie meedia ülistab edukaid naisi, kes saavad hakkama. Meil pole küll kodumaist Sheryl Sandbergi, edukat ja ennast feminismi ideedega siduvat tippjuhti, kuid ka ajalehe Postimees veebileht pakub naistele tekste edukate naiste nippidest (nt. „Laused, mida edukad naised kunagi ei ütle“ juulis 2015 või „Edukad naised räägivad: kõige olulisem õppetund“ septembris 2015, kui tuua kaks juhuslikku näidet Postimehe veebiväljaande naistelisast) ning naisteajakirjad ülistavad edukaid naisi nagu Urve Palo (kelle puhul nt. Naisteleht aastal 2007 välja toob, et „Uus rahvastikuminister Urve Palo teeb ja jõuab palju. Ta on kaheksa aastat olnud Eesti ühe tuntuma ettevõtte juht, sünnitanud karjääri kõrvalt poolteist aastat tagasi tütre ning võtnud enda otsustada ka abiellumise – nimelt tegi Urve ühel hommi-

kul ise mehele abieluettepaneku.“) Konkreetsete tekstide analüüs pole käesoleva artikli eesmärgiks, kuid laiema meedia personaliseerumise ja kommertsialiseerumise protsessis on ajakirjanduses kujutatavate naiste arv kasvanud ning kvaliteetmeedia persoonilugudes pöörduakse üha enam majandus- ja poliitilise eliidi hulka kuuluvate naiste ja naisspetsialistide poole (Piltre 2011, 48, 55). Isegi kui naist seostatakse erasfäärist pärit kategooriatega, esitatakse lugejale eeskujudena naisi, kes saavad hakkama mitmel rindel. Eesti Ettevõtlike Naiste Assotsiatsioon annab välja aasta naise tiitlit, mille puhul taas rõhutatakse edukust töö- ja pereelus (vt. nt. Ingrid Rüütli kommentaar 2015. aastal aastate naiseks nimetamise puhul). Naiste edukus pole kaugeltki mitte ainult feministide teema ning enamikus meedias avaldatud naiste edulugudes domineerib ise hakkamasaav naine, kes ei kurda ega suhestu süvitsi naiste solidaarsuse teemaga.

Selles diskursiivses ruumis on meil kui feministidel, soouurijatel, sooteadlikel inimestel vaja oma eesmärkide saavutamiseks paratamatult kasutada neoliberalistlikku keelt – aga samas peame seda ka jätkuvalt dekodeerima, et säilitada oma suutlikkus seda ebavõrdsust süvendavat mõtteviisi kritiseerida. Küsimus on: kas meie kasutame neoliberalistlikku keelt strateegiliselt või kasutab see meid? Mis hetkest võib selline strateegiline keelekasutus avalikus diskursuses feminismi külge kleepuda ja millised küsimused sellises kontekstis kui mitte võimatuks ei muutu, siis vähemalt automaatselt arutamisele ei tule?

Kesk- ja Ida-Euroopa feminismide taasteket uurinud Kristin Ghodsee väidab, et neis riikides n.-ö. feministlike ideede importijatena toiminud kolmanda sektori organisatsioonid ja riiklikult finantseeritud projektid soosisid teatud feminismi liike, milles majanduslik kriitika polnud keskne (ja eks viimane olekski nõukogude-foobilises kontekstis kurtidele kõrvadele kostnud). Teatud feministlike kriitikate puudumine ja vaid kultuurikeskse „disainfeminismi“ (*feminism-*

by-design) esilekerkimine võis Ghodsee arvates toetada mitte niivõrd naiste õiguste, kuivõrd lääne kapitalismi edenemist (Ghodsee 2004, 749). Kolmanda sektori feminism on ebakindel, sest sootemaatikaga tegelemine on riigisektorist väljaspool pandud sõltuma ebastabiilsest projektirahastamismudelist, kus organisatsioonid peavad kulutama oma vähest inimressurssi uute projektide taotlemisele ja sobitama oma eesmäärke uute projektitaotlusvoorude prioriteetidega. Susan Gal ja Gail Kligman (2000, 96) on tabavalt välja toonud, et kuna kolmanda sektori organisatsioonid sõltuvad tihti täielikult välisrahastusest, siis omandavad nad paratamatult oskuse taastoota „mis iganes „keelekasutust“ või „huvivaldkonda“, mida välisrahastajad on nõus toetama“. Eestit analüüsid on sarnasele loogikale viidanud ka Denise Horn (2008). Fookuses on individuaalsed teemad, projektid, tegijad, mitte laiem sotsiaalne pilt.

Kantola ja Squires (2012, 387) juhivad tähelepanu sellele, et kolmanda sektori organisatsioonid toodavad teadmist ja andmeid, mille põhjal valitsused otsuseid teevad, kuid see soodustab feministliku teadmise professionaliseerumist ja välistab teatud radikaalsemad feminismi vormid. Kuna kolmanda sektori organisatsioonid vastutavad oma rahastajate ja mitte rohujuureaktivistide ees, siis ongi tulemuseks depolitiseeritud raportid, mis räägivad oma ideede kuuldavakstegemiseks majandusliku ratsionaalsuse keelt, ning selle kaudu normaliseerivad neoliberalistlikku ratsionaalsust ka feministlikus kontekstis. Majanduslike argumentide kasutamine näib strateegiliselt vajalik, kuid selle tulemuseks võib ka olla feministliku poliitika suundumuste muutumine. Feministlik sooekspert pole alati kodanike õiguste eest seisja.⁴ Ka n.-ö. riigifeminism ehk soolise võrdõiguslikkusega tegelevate riigiasutuste struktuur toimib laiemal diskursiivsel väljal, milles domineerib neoliberalistlik ratsionaalsus ning just see on põhjus, miks Kantola ja Squires (2012, 382–383) on juhtinud tähelepanu

riigifeminismi muutumisele turufeminismiks. Nn. femokraadid pöörduvad soolise võrdõiguslikkuse saavutamiseks mitte riigi, vaid üha enam turuloogika poole. Sellega aga kaasneb praktikate ja prioriteetide muutumine (Kantola, Squires 2012, 390). Feminismid on varem rääkinud naiste kollektiivsetest õigustest; neoliberalistlikus kontekstis on fookuses pigem indiviid ja tema sotsiaalse kapitali kaasamine. Sellises laiemas raamistikus on selge, et neoliberalismi keel domineerib ka siis, kui räägitakse naiste ja meeste õigustest – ja feminismi poliitiline kriitika jääb üha nähtamatumaks.

Eesti kontekstis on see laiem raamistik eriti oluline. Sooline võrdõiguslikkus, üks (liberaalse) feminismi peamisi eesmäärke, tekkis eesti poliitikute tähelepanuväljale tänu rahvusvaheliste organisatsioonide ÜRO ja Euroopa Liidu (EL) poliitikatele. Ilma EL-i vastuvõtu surveta poleks soolise võrdõiguslikkuse seadust mitte ainult vastu võetud, vaid isegi menetletud. Seaduse menetlemise protsessis mängis keskset rolli Eesti riigifeminism (eelkõige sotsiaalministeeriumi tolleaegne võrdõiguslikkuse büroo). EL-is on sugude võrdsus üks keskeid väärtusi ning see on sellisena kirjas ka paljudes siduvates dokumentides. Seega aitas kogu liitumisprotsess soolise võrdõiguslikkuse ja feminismi temaatikat Eestis laiemale kandepinnale viia, kuigi selles protsessis paljustusid ka meie ühiskonnas levinud kivilinenud essentsialistlikud soostereotüübid (vt. nt. Viik 2015). Oleks väärt arvata, et EL teenib otseselt feministlikke või võrdõiguslikke huve, sest kuigi erinevad feministlikud autorid on EL-i analüüsid jõudnud erinevate diagnoosideni, on siiski laialt aktsepteeritud EL-i rajanemine turuloogikale. Õiguseretoorika rajaneb sellele vundamendile. Samas aga on just viimase kümnendi jooksul võrdõiguslikkuse poliitikatega tegelejate hulgas olnud tajutav nihe õigustekeskse retoorika juurest enam majandusloogikale toetuva keelekasutuse juurde, strateegilise eesmärgiga teha teemavaldkond selgemini kuuldavaks õigluse

retoorikat mitte tõsiselt võtvatele ühiskonna huvigruppidele.⁵

Ehk just see kontekst tegi soolise võrdõiguslikkusega seotud mõistestiku ka Eesti kontekstis vastuvõetavaks. Kuna soopoliitika tulid tuttavas turukeskses diskursiivses raamistikus, olid need kodustatavad, kuigi protsess oli kõike muud kui kerge. Vastuvõetud seaduse rakedamine on läinud üle kivide-kändude, näiteks 2005. aastal lubatud riikliku soolise võrdõiguslikkuse nõukogu tegelik ellukutsumine võttis kuus ministrit ja kaheksa aastat. Naiste kaasatuselt majanduslikesse ja poliitilistesse esinduskogudesse meenutame Bulgaariat ja mitte Põhjamaid. Soolise palgalõhe püsimine pole avalikkuses laia pahameelt tekitanud. Neoliberalismiga sünergiliselt toimivad teised ideoloogiad, nagu rahvuslus, on toonud kaasa üha tugevama sooretoorika kultuurilis-diskursiivse tõlkimise valdavalt pere- ja iibepoliitikaks. Endisest soolise võrdõiguslikkuse osakonnast sotsiaalministeeriumis on saanud võrdsuspoliitikate osakond; soolise võrdõiguslikkuse voliniku portfelli on lisandunud rahvuse, rassi, vanuse, puude, veendumuste küsimused. Sooline võrdõiguslikkus eesmärgina kipub hajuma. Kuigi ka praegu menetletavas heaolu arengukavas on sugude võrdsus viiest alaeesmärgist esimene, torkab silma arengukava enda pealkirjas toimunud nihe ning rahastuse ebaselgus. Riigieelarves on soolise võrdõiguslikkuse valdkonnas toimunud 2004. aastaga võrreldes pigem tagasi- kui edasimineku (vrld. nt. Pehk 2015). Eesti riik ei võta sooprobleematikat tõsiselt, riigifeminismil ja kolmanda sektori feminismil napib vahendeid. Laiatarbemeedia ja neoliberaalne turg räägivad näiliselt feminismihõnguliselt naistest, nende võimalustest ja valikutest, kuid see retoorika on kaugel feminismi poliitilistest eesmärkidest. Kui meie feministidena selle keelekasutusega sujuvalt liitume, anname käest olulise võimaluse praegust ühiskonnakorraldust kritiseerida.

Just seetõttu kutsub Nancy Fraser meid, feministe, olema ajalooliselt eneseteadlikumad,

kuna me toimime kontekstis, kus meie kõrval tegutseb meie kõhedusttekitav teisik, neoliberaalistlik libafeminism (Fraser 2009, 114). Nagu on kirjutanud Chandra Talpade Mohanty (2013, 971):

Neoliberaalne intellektuaalne kultuur võib väga hästi luua lävendi, mille taga kaob feministlik, rassismivastane mõte, mis oli seotud 20. sajandi radikaalsete ühiskondlike liikumistega. Radikaalsest teooriast võib tõesti saada tarbitav toode; see lakkab olemast aktivistidest teadlaste töö, millel on seos vabastava teadmise; sellest võib saada elitaarsel neoliberaalistlikul maastikul ringlev prestiiži märk.

Sellele on meil vaja mõelda just siin ja praegu. Kas me tegutseme selleks, et näidata neoliberalismi inimnäolisust, või selleks, et olla eksisteerivale konsensuskultuurile nagu kivi kingas, mis hõõrub ega lase rahulikult mugavat üksmeelt nautida? Neoliberalism ei ole meile üks võimalik diskursiivne partner, vaid dominant, mille varjus peame toimetama, eriti Eesti edukaimad feminismi vormid, riigifeminism ja kolmanda sektori feminism, aga ehk ka akadeemiline feminism. Neoliberalismi keele strateegiline kasutamine on ohtlikult lähedal selle ideoloogilise lõksu langemisele. Neoliberalismi koopteeriva väe neutraliseerimiseks on meil vaja enam kohalikke feministlikke kriitikaid, mis ei lubaks unustada meie neoliberaalistliku partneri jõupositsiooni ning mis võimaldaksid meil paremini dekodeerida neoliberaalistliku biopoliitika strateegiaid.

Artikkel valmis ETA grandi PUT 192 toel.

Märkused

- 1 Rahvusliberalismi mõistet on kasutanud soome poliitoloog Henri Vogt (2011). Seda mõistet on lisaks Saartsile Eestis rakendanud ka Marju Lauristin (nt. Lauristin 2012).
- 2 Kristiina Kuslapuu kirjutab oma doktoritööd neoliberalistlikest diskursustest ning nende avaldumisest Eesti trükiajakirjanduses.
- 3 Seda eristust analüüsib nt. Hardin (2014).
- 4 Samas tuleb silmas pidada, et eksperdid on sageli siiski feministid, kes ei loobu raportite kirjutamise kõrval oma aktivismist, vt. nt. Ferguson (2014).
- 5 Tänan selle täpsustava kommentaar eest Mari-Liis Sepperit.

Kirjandus

Annist, Aet (2014). Losing the enterprising self in post-soviet Estonian villages. – Mackovicky, Nicolette (toim.), *Neoliberalism and Personhood, Postsocialism. Enterprising Selves in Changing Economies*. Ashgate, Farnham, lk. 89–108.

Annist, Aet (2013). Kuhu kadus ettevõtlikkus. Vaatlusi sotsialismijärgsest külast. – *Vikerkaar*, nr. 4–5, lk. 108–123.

Annist, Aet (2011). Otsides kogukonda sotsialismijärgses keskkülas. Arenguantropoloogiline uurimus. TLÜ Kirjastus, Tallinn.

Brown, Wendy (2015). *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. Zone Books, New York.

Brown, Wendy (2005). Neo-liberalism and the end of liberal democracy. – *Theory & Event*, kd. 7, nr. 1, lk. 37–59.

Budgeon, Shelley (2015). Individualized femininity and feminist politics of choice. – *European Journal of Women's Studies*, kd. 22, nr. 3, lk. 303–318.

Chatterjee, Ipsita (2012). Feminism, the false consciousness of neoliberal capitalism? Informalization, fundamentalism, and women in an Indian city. – *Gender, Place and Culture*, kd. 19, nr. 6, lk. 790–809.

Clarke, John (2008). Living with/in and without neoliberalism. – *Focaal-European Journal of Anthropology*, nr. 51, lk. 135–147.

Cornwall, Andrea; Gideon, Jasmine; Wilson, Kalpana (2008). Introduction: reclaiming feminism: gender and neoliberalism. – *IDS Bulletin*, kd. 39, nr. 6, lk. 1–9.

Eisenstein, Hester (2014). 'Lean in' while holding up 'half the sky': on the marketing of neoliberal feminism. Ettekanne Bostoni ülikoolis, 27.–29. märts 2014. <http://www.bu.edu/wgs/files/2013/10/Eisenstein-Lean-In-While-Holding-Up-Half-the-Sky.pdf> (11.10.2015).

Eisenstein, Hester (2009). *Feminism Seduced: How Global Elites Use Women's Labor and Ideas to Exploit the World*. Routledge, New York.

Eisenstein, Hester (2005). A dangerous liaison? Feminism and corporate globalization. – *Science & Society*, kd. 69, nr. 3, lk. 487–518.

Eschle, Catherine; Maignushka, Bice (2014). Reclaiming feminist futures: co-opted and progressive politics in a neo-liberal age. – *Political Studies*, nr. 62, lk. 634–651.

Ferguson, Lucy (2014). 'This is our gender person': The messy business of working as a gender expert in international development. – *International Feminist Journal of Politics*, kd. 17, nr. 3, lk. 380–397.

Fraser, Nancy (2009). Feminism, capitalism and the cunning of history. – *New Left Review*, nr. 56, lk. 97–117.

Fraser, Nancy (1997). *Justice Interruptus: Critical Reflections on the 'Postsocialist' Condition*. Routledge, New York.

Funk, Nanette (2013). Contra Fraser on feminism and neoliberalism. – *Hypatia*, kd. 28, nr. 1, lk. 179–196.

Gal, Susan; Kligman, Gail (2000). *The Politics of Gender after Socialism: A Comparative-Historical Essay*. Princeton University Press, Princeton.

Ghodsee, Kristin (2004). Feminism-by-design: emerging capitalisms, cultural feminism and women's non-governmental organizations in postsocialist Eastern Europe. – *Signs*, kd. 29, nr. 3, lk. 727–753.

Hardin, Carolyn (2014). Finding the 'neo' in neoliberalism. – *Cultural Studies*, kd. 28, nr. 2, lk. 199–221.

Helemäe, Jelena; Saar, Ellu (2012). Estonia – Highly Unequal but Classless? – *Studies of Transition States and Societies*, kd. 4, nr. 2, lk. 49–58.

Horn, Denise M. (2008). Setting the agenda: US and Nordic gender policies in the Estonian transition to democracy. – *International Feminist Journal of Politics*, kd. 10, nr. 1, lk. 59–77.

Jaggar, Alison M. (1983). *Feminist Politics and Human Nature*. Lanham, Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

- Kantola, Johanna; Squires, Judith (2012). From state feminism to market feminism? – *International Political Science Review*, kd. 33, nr. 4, lk. 382–400.
- Kuslapuu, Kristiina; Vogelberg, Krista (2012). Neoliberalism in recent media discourse in Estonia: new strategies. Ettekanne konverentsil „Critical Approaches to Discourse Analysis Across Disciplines“ Minho Ülikoolis, Braga, Portugal, 4.–6. juuli 2012.
- Lauristin, Marju (2012). EU is not the market place. – *Politiken* 26. aprill 2012. <http://politiken.dk/debat/ECE1611043/eu-is-not-the-market-place/> (27.11.2015).
- Michaels, Walter Benn (2006). *The Trouble with Diversity: How We Learned to Love Identity and Ignore Inequality*. Henry Holt, New York.
- Mirowski, Philip (2013). *Never Let a Serious Crisis Go to Waste. How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown*. Verso, London.
- Mohanty, Chandra Talpade (2013). Transnational feminist crossings: on neoliberalism and radical critique. – *Signs*, kd. 38, nr. 4, lk. 967–991.
- Molyneux, Maxine (2008). The ‘neoliberal turn’ and the new social policy in Latin America: how neoliberal, how new? – *Development and Change*, kd. 39, nr. 5, lk. 775–797.
- Oksala, Johanna (2013). Feminism and neoliberal governmentality. – *Foucault Studies*, nr. 16, lk. 32–53.
- Ong, Aihwa (2006). *Neoliberalism as Exception: Mutations in Citizenship and Sovereignty*. Duke University Press, Durham.
- Peck, Jamie (2010). *Constructions of Neoliberal Reason*. Oxford University Press, Oxford.
- Pehk, Liivi (2015). Eesti soolise võrdõiguslikkuse teel – kuidas edasi? Ettekanne soolise võrdõiguslikkuse voliniku nõukoja koosolekul, 28. sept. 2015.
- Pilvre, Barbi (2011). Naiste meediarepresentatsioon Eesti ajakirjanduskultuuri ja ühiskonna kontekstis. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu.
- Plehwe, Dieter (2009). Introduction. – Mirowski, Philip; Plehwe, Dieter (toim.), *The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*. Harvard University Press, Cambridge, lk. 1–42.
- Rottenberg, Catherine (2013). The rise of neoliberal feminism. – *Cultural Studies*, kd. 28, nr. 3, lk. 418–437.
- Saar, Ellu (2002). Kihistumise süvenemine Eestis 1990. aastatel – kas paratamatus? – Saar, Ellu (toim.), *Trepist alla ja üles: edukad ja ebaedukad postsotsialistlikus Eestis*. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn, lk. 275–302.
- Saarts, Tõnis (2010). Rahvusliberalism – ideoloogia keskmisele eestlasele. *Sirp*, 25.11.2010. <http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/rahvusliberalism-ideoloogia-keskmisele-eestlasele/> (27.11.2015).
- Schram, Sanford F. (2015). *The Return of Ordinary Capitalism: Neoliberalism, Precarity, Occupy*. Oxford University Press, New York.
- True, Jacqui (2009). Trading in gender equality: gendered meanings in EU trade policy. – Lombardo, Emanuele; Meier, Petra; Verloo, Mieke (toim.), *The Discursive Politics of Gender Equality: Stretching, Bending and Policy-making*. Routledge, London, lk. 121–137.
- Venkatesan, Soumhya (toim.) (2015). Debate: the concept of neoliberalism has become an obstacle to the anthropological understanding of the twenty-first century. – *Journal of the Royal Anthropological Institute*, nr. 21, lk. 911–923.
- Venugopal, Rajesh (2015). Neoliberalism as a concept. – *Economy and Society*, kd. 44, nr. 2, 165–187.
- Viiik, Kadi (2015). Mis on sugu? 3. osa – külastame loomaaeda. – *Feministeerium*, 10. veebruar 2015. <http://feministeerium.ee/mis-sugu-3-osa-kulastame-loomaaeda/> (29.11.2015).
- Vogt, Henri (2011). Estonia – ever more firmly in the nation-liberal course? Expert article 770 – *Baltic Rim Economies. Quarterly Review*, nr. 2, lk. 109.